

2000-2

f 5,95

JAARGANG 9 / NUMMER 2 AUGUSTUS 2000

STIEL

TIJDSCRIFT OVER DE GESCHIEDENIS VAN WERKEND LEIDEN

- Smit-Röntgen: het eerste 'high-tech'-bedrijf in Leiden
- Pleidooi: Leiden Ambachtstad
- Nieuwe rubriek: Roerend Erfgoed
- Erfgoedhuis geopend

Colofon

Stielz Jaargang 11 (2000) Nummer 2
ISSN 0928-9437

Stielz stond oorspronkelijk voor Stielzaken als uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel). Deze stichting ijvert voor de opsporing en behoud van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving. Stiel verstaat onder monumenten niet alleen oude fabrieken, maar ook winkels, pakhuizen, bruggen, stations en nutsbedrijven. Verder onderzoekt en beschrijft Stiel de geschiedenis van Leiden als vooraanstaande industriestad. Met de ondertitel 'Geschiedenis van werkend Leiden' gaat dit blad een stapje verder dan de formele doelstelling van Stiel: de beschrijving van de recente sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omgeving.

Secretariatsadres
Hogewoerd 125, 2311HK Leiden. Tel. 071-5125877. Een jaarabonnement op Stielz kost minimaal fl. 20,- voor vier nummers. Het verschuldigde bedrag kan worden overgemaakt op bankrekening 33.55.36.018 of girorekening 10.39.391. Donateurs van Stiel ontvangen het blad gratis. Nieuwe donateurs kunnen zich voor minimaal fl. 27,50 per jaar aanmelden bij het secretariaat. Losse nummers fl. 5,95.

Redactie
Eric Jan Weterings, (hoofredactie);
Palestrinastraat 13-hs, 1071 LC Amsterdam; tel. 020 - 6648296; e-mail: ejweterings@planet.nl
Sophie Verburgh (vormgeving en eindredactie)
Niek Bavelaar n.jbavelaar@freeler.nl (foto's),
Wibo Burgers.

Distributie:
K. Ravensbergen, tel. 071 - 5212605
Snippenhoek 4; 2317 WX Leiden

Druk:
Albani Drukkers bv, Den Haag

Ontwerp omslag en concept binnenwerk:
Donna Smith

Medewerkers aan dit nummer
Niek Bavelaar werkt bij de Universiteit Leiden. Hij is 'huisfotograaf' van Stiel (tel. 071-5149863)
Wibo Burgers is journalist/publicist, voormalig adjunct-hoofredacteur van het Algemeen Nederlands Persbureau (ANP) en bestuurslid van Stiel
Herman Joustra is journalist bij het Leidsch Dagblad
Korrie Korevaart is Neerlandica en werkt bij de Universiteit Leiden
Ginus Nusteling is maatschoenmaker en actievoerder
Sjef Schaeps is kunsthistoricus en werkt op het Prentenkabinet van de Universiteit Leiden.
Fred Sengers is voorzitter van Stiel en journalist
Eric Jan Weterings is historicus. Hij is senior-eindredacteur van het ANP.

Stielz komt mede tot stand dankzij steun van de volgende Leidse bedrijven
Dieben BV Beheersmij
Djoser BV te Leiden
Research voor Beleid BV

Bestuur Stichting Industrieel Erfgoed Leiden
Drs. F. Sengers (voorzitter),
J.J. Gijsman (penningmeester),
Mr. Ir. L. Barendregt, W. Burgers, Drs. H.D. Tjalsma, Drs. E.J. Weterings

Foto omslag:

Leidse industrie aan het water: de Koninklijke Nederlandse Grofsmederij en daarachter meelfabriek De Sleutels aan de Zijlsingel. Op de plek van 'de Grof', zoals de smederij door Leienaars haast liefkozend werd genoemd, ligt nu het Ankerpark. De meeste gebouwen van de meelfabriek staan nog overeind. Hopelijk zal er snel een begin gemaakt worden met het verbouwen tot woon- en werkplaatsen, want het complex raakt door leegstand snel in verval. Zie het artikel op pag. 6.

Foto 1942 (Gemeentearchief Leiden).

REDACTIONEEL

Leiden profileert zich tegenwoordig als de stad waar werken met hoogwaardige kennis op waarde wordt geschat. In hoeverre de gemeente die in glanzende folders uitgedragen pretentie weet waar te maken is een vraag voor toekomstige generaties historici. Wel levert het recente verleden een voorbeeld van een al bijna vergeten 'high-tech'-industrie. Dat was de in 1923 opgerichte producent van onder meer hoogwaardige apparatuur voor ziekenhuizen Smit-Röntgen. Enige jaren nadat het bedrijf in 1962 door Philips was overgenomen, vertrok het uit Leiden. Een oud-werknemer vertelt zijn verhaal.

Verder in deze Stielz vaste rubrieken die onderdelen belichten van de recente (en minder recente) sociaal-economische geschiedenis van Leiden. De rubriek monument - door vaste lezers al schertsend 'het monument van de week' genoemd - besteedt deze keer aandacht aan een aantal bouwwerken dat een plaatsje kreeg op de gemeentelijke monumentenlijst. In de rubriek 'Gravure' deze keer een ets (what's in a name) uit de achttiende eeuw van textielfabriek Van Poot. De afbeelding ziet er fraai uit, maar indertijd was de prent niet meer dan gebruiksdrukwerk, dat als etiket op balen stof werd geplakt als ze de fabriek verlieten.

Dit blad is een uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, dat dan ook ruim aandacht besteedt aan de activiteiten van deze club. Zo is Stiel al jaren doende belangrijke monumenten van bedrijf en techniek te behouden. In dit nummer volgt onder meer de stand van zaken over de onvermijdelijke Meelfabriek aan de Singel.

Een organisatie die zich met geschiedenis en monumenten bezighoudt, kijkt niet alleen achterom. Vandaar in dit nummer een pleidooi om van de Leidse binnenstad een ambachtscentrum te maken.

Het is altijd leuk om te merken dat een blad wordt gelezen. Het vorige nummer leverde twee reacties op: een enthousiaste en een boze. U vindt ze achterin dit periodiek. De enthousiaste eerst.

Eric Jan Weterings

INHOUD

	3	Smit-Röntgen: eerste 'high-tech'-bedrijf Leiden
	6	Stand van zaken Meelfabriek
	6	Centrum voor Industrieel Erfgoed in 't Kromhout
	7	Gravures: een Leidse Penelope
	8	De Muze in Bedrijf & Techniek: Kinderarbeid en spinners
	10	Pleidooi: Leiden Ambachtsstad
	11	Erfgoedhuis geopend
	12	Monument: kersverse rijksmonumenten
	13	Roerend Industrieel Erfgoed
	14	Boekbespreking: Leids Verleden Kamerlingh Onnes
	15	StielZaken
	18	Lezers Schrijven; reacties & correcties

SMIT-RÖNTGEN:

HET EERSTE LEIDSE 'HIGH-TECH' BEDRIJF

Leiden profileert zich tegenwoordig als de stad waar werken met hoogwaardige kennis op waarde wordt geschat. In hoeverre de gemeente die in glanzende folders uitgedragen pretentie weet waar te maken, is een vraag voor toekomstige generaties historici. Het ging in deze sector echter al eens mis: aan het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw leek Leiden een centrum van informatiseringsbedrijven te worden, maar voor de sector goed en wel tot bloei kwam, waren met Infotheek en Kern Groep de belangrijkste vertegenwoordigers al ter ziele. Minder bekend is dat Leiden al eerder een 'high-tech-industrie' kende. Dat was het in 1923 opgerichte Smit-Röntgen, een producent van onder meer hoogwaardige apparatuur voor ziekenhuizen. In 1962 nam Philips het bedrijf over, waarna het in de jaren daarna geleidelijk werd ontmanteld, tot de laatste bedrijfsonderdelen in 1968 naar Eindhoven werden overgebracht. Jacques Fisser werkte er van 1947 tot 1962, waarna hij nog twintig jaar bij Philips op de loonlijst zou staan. Hij haalt herinneringen op aan "een heel fijn bedrijf". "Daar zijn ongelofelijk knappe dingen gemaakt. Ik heb nog steeds diep respect voor de mensen die dat allemaal hebben uitgedacht. Helaas zijn de meesten inmiddels overleden."

De broers J.W. Smit en B. Th. Smit richtten in 1923 hun Machinefabriek B.Th. Smit op. Jan en Bart Smit begonnen hun activiteiten in een schuur aan de Haarlemmertrekvaart met als enige kapitaalgoed een draaibank. Daarna was het bedrijf volgens mondeling aan Fisser overgeleverde informatie onder meer gevestigd aan de De Genestetstraat 32, het Galgewater naast de Rotogravure en (sinds het eind van de jaren '20) op de Hoge Rijndijk 58, tegenover het tegenwoordige Bonaventuracollege. Op die plek werd een eigen lichtmetaalgietery ingericht.

Al in de De Genestetstraat fabriceerden de broers hun eerste medische apparaten, zoals statieven voor röntgenkamers. Later zou het bedrijf onder meer schakeltafels en hoogspanningstanks, kleine röntgenapparaten en couveuses gaan maken. Wereldwijde faam verwierf Smit-Röntgen door de productie van roosters, in vaktermen zogenoemde 'grids', die tot op de dag van vandaag in essentie op dezelfde wijze worden geproduceerd.

'JW'

Fisser maakte oprichter Jan Smit nog mee, die begon als amanuensis van het Academisch Ziekenhuis Leiden en daarna 'zijn' bedrijf oprichtte. "JW", zoals iedereen hem kende, was de grote baas", zegt Fisser. "Een zeer rustige, beschaafde man. Hij was heel makkelijk in zijn contacten met het personeel. Als we met het bedrijf eens een dagje uit gingen, ging hij heel amicaal met

jong (plm. 50 jaar oud) overleden. "Ik heb ze allemaal hoog zitten, vooral JW. Hun inzet, hun wil om internationaal door te breken, dat wil ik graag naar voren brengen."

Fisser herinnert zich Smit-Röntgen dan ook als een echt familiebedrijf. "Ze leefden er allemaal van en ze leefden er goed van. Geen kwaad woord daarover, want als technicus verdiende ik er een redelijk salaris. Alleen over de onkosten werd erg moeilijk gedaan. Als ik bijvoorbeeld naar Frankrijk reisde, moest ik zelf de kosten voorschieten. Als je daar dan bij klanten komt, word je 's avonds uitgenodigd om bij iemand thuis te komen. Nou ja, Frankrijk, kaas, wijn, een gastvrij onthaal, je kent dat wel. Kocht ik een bosje rozen voor de gastvrouw. Dan ga je zo'n bloemenman geen bonnetje vragen. Thuis gaat de procuratiehouder daar moeilijk over doen. Ik zeg 'ik doe het voor de zaak, die rozen'. Uiteindelijk betaalde hij wel, maar het was allemaal een beetje kleingeestig."

Verhuizingen

Het succes van de onderneming blijkt uit de vele verhuizingen in de loop van de vorige eeuw, als gevolg van gestage groei. Een tweede vestiging op de Hoge Rijndijk 80 bleek al snel te klein, waarna in 1937-38 de oude koekfabriek 'De Bij' bij het complex werd getrokken. Dat lag toen nog midden in een weiland waar tegenwoordig de

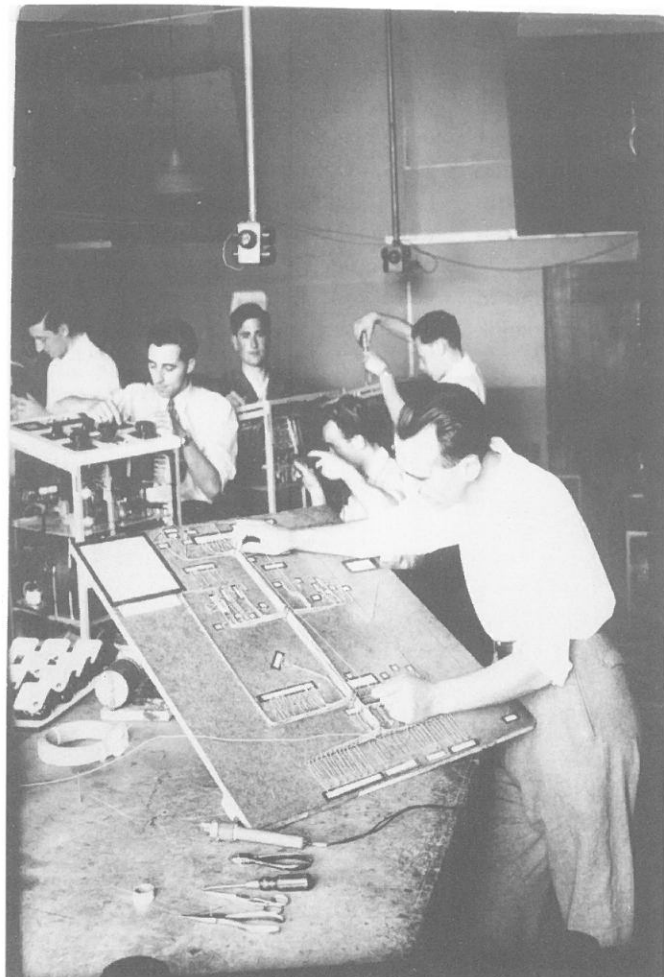

Productie van schakeltafels voor de röntgenapparatuur; de jaren dertig-versie van de steriele productieafdelingen voor chips in onze tijd.

Roomburgerlaan loopt.

Van oud-collega's hoorde Fisser dat in de oorlogsjaren de productie van medische apparaten vrijwel tot stilstand kwam, waarna de fabriek in de laatste oorlogswinter overschakelde op de productie van lepels voor de gaarkeukens. "Veel informatie heb ik van oud-collega's die er vanaf het begin werkten. Hun verhalen heb ik opgeschreven. Of alles precies klopt, weet ik niet, maar ik denk niet dat veel verhalen nog in andere bronnen zijn te vinden."

Na de bevrijding maakte het bedrijf fluitketels van Amerikaanse kaakjesblikken. Later kwam de productie van röntgenapparatuur langzaam weer op gang. Toen Fisser in 1947 in dienst kwam, stond hij de eerste maanden te boek als 'volontair' tegen een bescheiden salaris. "In de oorlog moest ik onderduiken, waardoor ik mijn studie HTS electronica niet kon afmaken. Na de bevrijding probeerde ik die weer op te pakken met avondcursussen, maar er moest ook brood op de plank komen. Smit trok

De productie van schakelborden. Tweede figuur van links is Jacques Fisser. "Wij waren als kleine firma in staat om een röntgenapparaat van hoge kwaliteit te maken. Ik ben er nog steeds trots op daar aan te hebben mogen meewerken.

mij aan omdat het bedrijf een goede naam had. Verder was het de enige onderneming in de regio die werkte met electronica, hoogspanningstechniek en medische apparatuur. Ik heb er een prima interne opleiding gehad, waardoor ik later bij Philips een goede baan kreeg."

Strafbaar

In een pand aan de Breestraat tegenover het stadhuis richtte Smit een toonzaal in, waar de eerste hoogspanningsapparaten werden beproefd. Hier werkte Fisser in het begin van zijn loopbaan bij Smit enige tijd. "Daar moest ik samen met een man proeven doen met de apparaten. Die man noemden we de professor, want hij deed een beetje vreemd. Voor proeven met röntgenstralen moest je in die tijd vergunningen hebben, maar we hadden niet alle benodigde papieren. Bij die proeven kwamen dan doktoren kijken om te zien hoe zo'n röntgenapparaat werkte. Het probleem was dat we geen 'officiële' patiënten hadden, vanwege die vergunningen. Het is een paar keer

gebeurd dat we een oud baasje uit het nabijgelegen Van der Werffpark haalden, die dan voor 25 gulden proefkonijn wilde zijn. Schrijf dat maar niet op hoor, het is tenslotte een strafbaar feit!"

De hoogspanningsapparaten produceerde Smit-Röntgen in het inmiddels aangekochte pand op de Herengracht 32, waar Fisser ook een aantal van zijn werkzame jaren doorbracht. "Wij waren als kleine firma in staat om een röntgenapparaat van hoge kwaliteit te maken. Ik ben er nog steeds trots op daar aan te hebben mogen meewerken, al was mijn inbreng in die eerste jaren bescheiden. Ik deed toen vooral onderzoekswerk. Het is moeilijk om over die research wat zinnigs

te vertellen. Je zit achter een bureau, je bedenkt iets, je probeert iets en samen met collega's ga je rekenen, proberen."

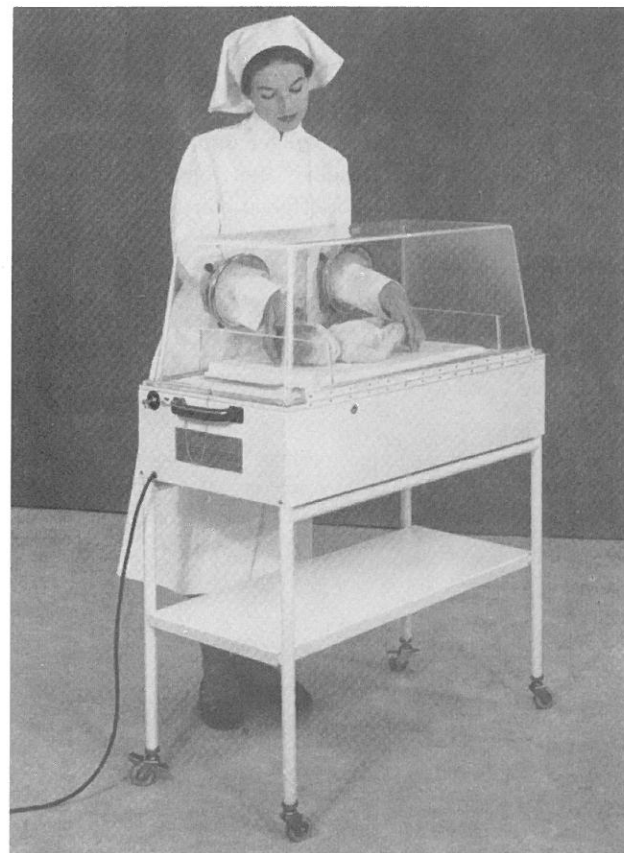
'De' grote uitbreiding volgde in de herinnering van Fisser in 1950 toen aan de Evertsenstraat op het industrieterrein De Waard een nieuwe productie-eenheid werd betrokken. Daar werden na verloop van tijd bijna alle activiteiten geconcentreerd. Alleen de kantoren en de rooster-fabricage bleven op de Herengracht. Op De Waard werden kobalt-bestralingsapparaten gemaakt.

De dominee (s)preekt

In de jaren vijftig werd Fisser teamleider bij het onderdeel bevolkingsonderzoek. Teams van vier à vijf mensen trokken met een röntgenapparaat het land in om longfoto's te maken. "Je huurde ergens een ruimte in een dorps huis of iets dergelijks. De bevolking werd vooraf op de hoogte gebracht, waarna iedereen werd doorgelicht. Ik had de supervisie over de mensen die het apparaat bedienden: kijken of ze dat wel goed deden, of de procedures goed verliepen en of het technisch aan alle wensen voldeed."

"Die onderzoeken verliepen niet altijd naar wens. Zo kwamen we een keer in een klein dorpje in de Biesbosch, dat vol hing met spandoeken waarop mensen werden opgeroepen zich te melden. Helaas kwam er niemand opdagen. Toen bleek dat de dominee de zondag ervoor had gepreekt dat röntgenstralen slecht waren voor het menselijk lichaam."

Later kwam Fisser in de serviceafdeling terecht. "Ik ging naar ziekenhuizen in het hele land, de ene dag in Groningen, de andere dag in Maastricht. Later kwam daar ook het buitenland bij, vooral West-Europa. Ik deed alleen de techniek, zuiver de begeleiding. Als jonge knaap was dat niet gemakkelijk, je werd bijvoorbeeld maar even naar Parijs gestuurd om bij artsen de installaties gebruiksklaar te maken. Dan stuit je soms op onverwachte problemen. Zo kwam ik een keer bij een arts waar wel electriciteit was, maar niet de goede spanning. De voeding moesten we met een dikke kabel uit de metroleiding halen. Dat deed de gemeente, maar voor dat allemaal was geregeld, was je gauw een paar weken verder. De reizen maakte ik per trein, dat was gewoon in die jaren. In Parijs kreeg ik een auto, maar die heb ik maar langs de kant gezet. Ik was niet zo gewend aan het Parijse leven. Ook in Zwitserland heb

Een ander bekend product van Smit-Röntgen was de couveuse. "De electronica in mijn jaren was was nog lang niet zo verfijnd als tegenwoordig. Temperatuur en vochtigheid zijn heel belangrijk, en zo'n apparaat moest bovenal veilig zijn. Dat zat bij Smit wel goed. Die couveuses zijn over de hele wereld geëxporteerd."

ik zes weken gezeten. Dat vond ik wel een beetje lang, omdat ik thuis kinderen had." "In de jaren vijftig leverden we ook veel aan Oost-Indië. Ik heb een keer het verzoek gekregen naar Jakarta te gaan, om me daar te vestigen als technicus. Dat heb ik maar niet gedaan, ik was nog niet zo lang getrouwd en ik had de kleintjes thuis. Dan zet je zo'n stap niet zo makkelijk."

Röntgen

Hoewel de naam Smit-Röntgen anders doet vermoeden, heeft de firma nooit zelf röntgenbuizen gemaakt. De belangrijkste patenten waren in handen van Philips, dat tot de overname de exclusieve leverancier van deze onderdelen was. "Maar verder werd alles zelf gemaakt", weet Fisser. "De spoelen, de electronica in de schakel tafels die overigens steeds werd verbeterd, dat deden we allemaal zelf. De goudbron van Smit waren de roosters. Die zijn moeilijk om te maken, maar ze zijn onmisbaar in de röntgenwereld."

Een bekend product dat Fisser zich herinnert is een cobaltinstallatie, om

tumoren met behulp van radio-actief materiaal te bestralen. "Dat vrij grote apparaat is rond 1960 in eigen beheer ontwikkeld en gebouwd. Op de 250 personeelsleden waren er maar drie ingenieurs die de apparaten daadwerkelijk ontwierpen, maar tientallen andere mensen werkten mee om vanaf de eerste schetsen de nieuwe producten te testen en te verbeteren."

Van de kobalt-bestralingsapparaten maakte Smit-Röntgen verschillende uitvoeringen, met een vaste bron of een instelbare, en voor rotatiebestralingen. "Een speciale uitvoering was bestemd voor het bekende Antoni van Leeuwenhoekziekenhuis in Amsterdam", herinnert Fisser zich. "Deze was opgebouwd tussen twee grote ringen, die door de vloer draaiden waardoor

vrijwel alle rotaties mogelijk waren. Een van de moeilijkste taken vond ik het laden en ontladen van de bron, radio-actief kobalt. Dat spul kwam uit het buitenland en moest dan door mij en mijn collega's in het ziekenhuis in het apparaat worden ingebracht. De eerste keer vond ik het wel een beetje angstig, want je bent in de weer met hoog radio-actief materiaal. Gelukkig is het altijd goed gegaan." Een ander bekend product van Smit-Röntgen was de couveuse. Dat lijkt volgens Fisser "een heel simpel product". "In mijn jaren was er al wel de nodige electronica, maar die was nog lang niet zo verfijnd als tegenwoordig. Temperatuur en vochtigheid zijn heel belangrijk, en

zo'n apparaat moest bovenal veilig zijn. Dat zat bij Smit wel goed. Die couveuses zijn over de hele wereld geëxporteerd."

"Een andere vinding - ik denk van de oude heer Smit zelf, want die kende de praktische problemen in een ziekenhuis - was de zogenoemde radiumsafte: een heel simpel apparaat om radiumnaalden veilig in op te bergen. Ik heb een keer in een ziekenhuis in Den Bosch meegemaakt dat een oudere zuster kromme naalden recht zat te kloppen, zonder achter beschermend lood te zitten. Ik durfde niet dichtbij te komen, maar zij zei 'mij kan niets gebeuren'. Kennelijk had zij een enorm godsvertrouwen."

Philips

Het einde van Smit-Röntgen met de overname door Philips in 1962 kwam voor Fisser niet onverwacht. "Er gingen al jaren geruchten, ook al hadden veel mensen daar geen weet van. Ik was veel op pad en dan hoor je wat er speelt in de branche. Philips was verkikkerd op de rasters die we maakten, het was ze alles waard om daarom Smit in handen te krijgen."

Na de overname werd een aantal activiteiten in Leiden afgestoten, waarna zes jaar later de rest van de onderneming naar Eindhoven verhuisde en opging in het Philips-concern. Als 'goedmakertje' voor Leiden opende Philips daarna nog de centrale-antennefabriek Teweë, die in 1972 alweer werd gesloten.

"Bij de overname in 1962 was het eigenlijk al afgelopen met het 'oude' Smit", meent Fisser. "Veel mensen moesten weg, ze kregen een baan aangeboden bij verschillende Philips-vestigingen door het hele land. Hoe het die laatste jaren is gegaan met Smit weet ik niet, want ik vertrok in 1962. Ik mag wel zeggen dankzij Smit, want door de goede opleiding die ik had genoten kreeg ik een mooie baan aangeboden bij Philips Medical Systems. De sluiting van Smit was voor veel mensen een schok, want de werknemers waren echt betrokken bij het bedrijf. Anderzijds waren veel mensen ook wel weer gerustgesteld door de overname door Philips. Gevoelsmatig zat je bij zo'n bedrijf altijd goed. Dat bleek dus voor velen tegen te vallen."

Eric Jan Weterings

Logo van Leidens eerste 'high-tech'-bedrijf

Foto's en illustraties afkomstig uit privé-collectie Jacques Fisser.

MEELFABRIEK VERLOEDERT DOOR

NALATIGHEID EIGENAREN

Het is geen vrolijk gezicht, de huidige staat van Leidens belangrijkste industriële monument. De eigenaar, V.O.F. Meelhatten (een gelegenheids rechtspersoon waarachter zich de Katwijkse aannemer Van der Plas en de Leidse makelaardij Proper verschuilen), hebben veel moeite gedaan om huurders van kantoor-, atelier- en bergruimte uit het complex verwijderd te krijgen. Dit was nodig om 'aanpassingen en onderhoudswerkzaamheden' uit te kunnen voeren. Maar al maanden is er geen conserverende maatregel uitgevoerd. Het indrukwekkende gebouwencomplex aan de Oosterkerkstraat staat er momenteel een beetje treurig bij.

Stiel heeft het gemeentebestuur schriftelijk gevraagd er bij de eigenaar op aan te dringen het complex niet te laten verkommeren. Stilstand is bij

monumenten immers achteruitgang. Tot op heden, ruim vier maanden later, is er nog geen reactie van het college van B&W vernomen. In de Leidse politiek is inmiddels enige ergernis ontstaan over de opstelling van Meelhatten. Het stoort gemeenteraadsleden dat het totaalplan dat de eigenaar voor het gebied moet ontwikkelen zolang op zich laat wachten, terwijl onderhoud in de tussentijd achterwege blijft. In het blad Binnenlands Bestuur, gericht op bestuurders en ambtenaren, verscheen in mei een artikel dat de verloedering van de Meelfabriek aan de kaak stelt en de rol van ex-wethouder Van Rij hekelt.

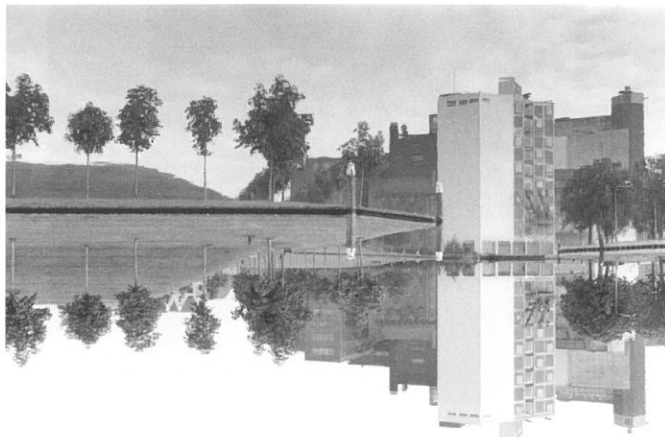

Foto Niek Bavelaar

Over het aftreden van deze wethouder concludeert Binnenlands Bestuur: "Voor de monumenten in de regio Leiden is dat niet te betreuren." Stiel hoopt dat Van Rij's opvolger Ron Hillebrand zich welwillender ten opzichte van het cultureel erfgoed in de stad zal opstellen.

Fred Sengers

CENTRUM VOOR INDUSTRIEEL ERFGOED IN

HISTORISCHE SCHEEPSWERF 'T KROMHOUT

Een landelijk centrum voor industrieel erfgoed is vanaf 1 september gevestigd in bedrijfshallen bij de historische scheepswerf 't Kromhout in Amsterdam. Hier zullen de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland (FIEN), Stabien, de organisatie die zich inzet voor behoud van roerend industrieel erfgoed, en de Federatie Historische Vaartuigen een eigen onderkomen krijgen.

Dit is mogelijk geworden door belangrijke steun van sponsors, met name het Prins

Scheepswerf 't Kromhout aan de Hoogte Kadijk in Amsterdam. Foto Sophie Verburgh

Bernhard Fonds en het VSB-fonds. Voor een periode van vier jaar krijgen de genoemde organisaties gratis de beschikking over de kantoorruimte. Daarna zal een huurprijs moeten worden betaald aan de stichting, die de hallen gaat beheren. Stiel is aangesloten bij FIEN. De officiële opening van het nieuwe landelijke centrum voor industrieel erfgoed staat in de agenda voor 24 november a.s.

Herkansing

Intussen zijn per eind februari van dit jaar nieuwe beleidsregels tot stand gekomen voor de aanwijzing op verzoek van beschermde monumenten. Volgens Peter Nijhof, coördinator industrieel erfgoed van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, komen die erop neer dat bouwwerken uit de periode 1850-1940, die ten onrechte niet aan bod zijn gekomen bij het Monumenten Selectie Project voor jonge monumenten een herkansing kunnen krijgen. Wanneer een dergelijk bouwwerk door de

provinciale commissies over het hoofd is gezien, wanneer blijkt dat het belangrijker is dan aanvankelijk werd gedacht of nieuwe inzichten zijn gerezen, kan een nieuwe aanvraag worden gedaan. Een voorbeeld daarvan is het Bottermuseum 'De Afslag' in Spakenburg. De buitenkant van dit vroegere afslaggebouw uit 1921 stelt weinig voor, maar het interieur is nog helemaal intact en origineel. Dat laatste was bij de eerste beoordeling over het hoofd gezien. Inmiddels staat het gebouw op de nominatie om rijksmonument te worden.

De nieuwe regels betekenen dus in de praktijk een soort inhaalronde om eventuele fouten bij de selectieprocedures, die in alle provincies vrijwel teneinde zijn, te corrigeren. Ook reeds afgewezen gebouwen kunnen opnieuw worden bekeken wanneer de omstandigheden wezenlijk zijn veranderd. Er is bijvoorbeeld een toekomstperspectief voor het gebouw, dat eerder ontbrak. Verder is duidelijk geworden dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een heel terughoudend beleid zal voeren wanneer het gaat om aanvragen voor gebouwen van na 1940.

Wibo Burgers

STIELZ GRAVURES

EEN LEIDSE PENELOPE

Etiket voor balen stof handelshuis Albertus van Poot

Een vrouw achter een weefgetouw, achter haar een weids panorama met bergen aan de horizon. Het zou een afbeelding kunnen zijn van Penelope, Odysseus' echtgenote die lange jaren doorbracht met het alsmaar opnieuw weven van steeds dezelfde lap, in afwachting van de thuiskomst van haar man. De mannen op de voorgrond evenwel verplaatsen het tafereel naar een geheel andere tijd, het eerste kwart van de achttiende eeuw, overeenkomstig de datum die onder de prent staat, 1727, samen met de naam van de maker ervan, Jacob Folkema. Wat de prent in feite is, is gebruiksdrukwerk, als we een dergelijke moderne term mogen gebruiken voor een achttiende-eeuwse prent, van de Amsterdamse 'compagnie in negotie' van Albertus van Poot. In 1724 beschikte dit handelshuis over een Leidse

'fabricq'. Dergelijke prentjes hadden een functie als etiket voor balen stof, zoals die de fabriek verlieten. Onderaan op de cartouche kon het nummer van de levering geschreven worden. Aan de bovenzijde wordt het tafereel bekroond door de goden Minerva en Mercurius, beschermgoden van respectievelijk het ambacht en de handel en vaste aanwezigen op dit soort drukwerk, die ter weerszijden van een wapenschild zitten. De letters P & J v. P & C staan voor Pieter en Joost van Poot, twee kleinzonen van Albertus, die in of voor 1786 overleden. Mogelijk zijn de letters later op de etsplaat aangebracht.

Of de kunstenaar, Jacob Folkema, inderdaad aan de Homerische heldin Penelope dacht, is ongewis, maar zeker niet onmogelijk. Folkema (1692-1767)

was een produktief prentmaker die goed thuis was in de klassieke mythologie. Opgeleid door de classicistische graveur Bernard Picart, werkte Folkema vooral voor de boekhandel en voorzag hij talloze boeken van elegante en vaardig gecomponeerde illustraties. Vele van die illustraties hebben betrekking op de klassiek oudheid. Dat de firma Van Poot de graveur Folkema aanzocht voor het maken van het etiket, zegt iets over de ambities van het bedrijf. Folkema behoorde tot de eersten in zijn vak en zijn prentje is dan ook heel wat fraaier dan de vele soortgelijke, en doorgaans anonieme etiketten die van andere firma's bewaard zijn gebleven.

Hoe bijzonder de ets ook is als getuigenis van een stukje Leidse bedrijfs-geschiedenis, de tekst eronder maakt hem tot een extra interessant document. Blijkbaar is de koperplaat waarvan de ets gedrukt werd, in het bezit van de sajefabriek P. Clos & Leembruggen geraakt, die in 1832 Van Poot opkocht. Na 1880 veranderde Van Poot in een breifabriek, die later weer op eigen benen kwam te staan. Toen in 1942 de N.V. Leidsche Breifabriek v/h P. en J. van Poot verhuisde naar Lammermarkt 46 (de inmiddels gesloopte Parmentierfabriek) schonk Clos & Leembruggen het plaatje aan zijn voormalige dochteronderneming. Deze vroeg de Haagse etser Johan Scherft er afdrucken van te maken, met toevoeging van de hier gereproduceerde tekst. Scherft was een professioneel graficus die wel vaker in opdracht van derden oude koperplaten opnieuw afdruckte. De tekst vermeldt tenslotte dat er slechts 50 afdrucken zijn gemaakt. Het Gemeentearchief Leiden bezit er gelukkig één van.

J. Schaeps

Literatuur:

C.B.A. Smit, 'De fabrieken rond de Lammermarkt en de breifabriek van v/h P. en J. van Poot', in: Leids fabriekaart. Een stadswandeling langs het industrieel erfgoed, Utrecht z.j. [1990] pp. 99 - 105.

de Muze over Bedrijf & Techniek

WILLEM MARTEN WESTERMAN EN HET LOT DER ACHTTIENDE EEUWSE SPINNERS

In 1863 kwam de populaire schrijver Jacob Jan Cremer in actie tegen de kinderarbeid in de Nederlandse industrie. Na een bezoek aan een Leidse textielfabriek schreef hij zijn rede 'Fabriekskinderen. Een bede, doch niet om geld'. Hij pleitte voor overheidsingrijpen: de overheid moest een eind maken aan sociale misstanden als kinderarbeid. Cremer vond medestanders, maar niet al zijn tijdgenoten stelden zich even strijdbaar op...

Wie kent William Marten Westerman? Niemand van u, vermoed ik. Maar mocht u de bloemlezing uit de Nederlandse poëzie van de negentiende en twintigste eeuw van Gerrit Komrij hebben doorgeploegd, dan bent u in elk geval één gedicht van hem tegengekomen!

Westerman werd te Amsterdam geboren op 19 september 1835 en stierf op 28 april 1872 aan tyfus. Menig Amsterdammer zal hem destijds gekend hebben als een kleinzoon van Hendrik Blikman; hij volgde in 1854 zijn grootvader op als boekhandelaar en medevenoot van de eerbiedwaardige firma Blikman en Sartorius, opgericht in 1749. Het bedrijf bestond uit een kantoorboekhandel (op de Dam), een drukkerij en een binderij. Sinds 1866 maakte de firma, in eigen werkplaats met 9-16 man personeel, grote hoeveelheden kantoorboeken, de basis voor de latere fabriek.

Boekverkoper en uitgever Westerman woonde zelf in een huis aan de Nieuwe Zijds Voorburgwal. In zijn vrije tijd was hij voorzitter van de Hollandsche Maatschappij voor Fraaie Kunsten en Wetenschappen en secretaris van de kiesvereniging Burgerplicht. Zijn literaire talenten had hij van grootvader

Westerman geërfd: hij publiceerde verzen in onder meer de almanak Aurora en was vanaf 1864 redacteur van Bato, een tijdschrift voor jongens. Hij vertaalde jeugdliteratuur uit het Engels en publiceerde bijdragen in de Bibliotheek voor volksvoordrachten, onder redactie van M.W. Scheltema.

Lot

Uit deze korte biografie valt af te leiden dat Westerman maatschappelijk was geïnteresseerd, het arbeidersleven van nabij kende en ook ruime aandacht had voor de jeugd. Die zaken vinden we terug in zijn gedicht 'Spinners':

William Marten Westerman (1835-1872), medevenoot van de Amsterdamse firma Blikman & Sartorius, schreef het gedicht 'Spinners'. Het portret komt uit het gedenkboek dat verscheen bij het 200-jarig bestaan van het bedrijf.

SPINNERS

Buiten suist het zomerkoeltje
Door de boekweit vóór de hut;
Op de drempel dartelt Roeltje,
Buit'lend met een houten stoeltje,
En zijn grootje is ingedut.

Grootje is oud al; zilv'ren lokken
Kronen het verweerd gelaat,
Dat met rimpels is doortrokken;
En een tweetal eiken stokken
Toont ons, dat zij kreupel gaat.

In de woning, druk aan 't spinnen
Van 't weerbarstig koehaar, tracht
Roeltje's moeder, kloek van zinnen,
Nog wat stuiverkens te winnen
Bij het loon, dat vader bracht.

Vader zit weer neergebogen
Over 't krakend weefgetouw
Dat, staag op en neer bewogen,
't Wonder is in Roeltjes ogen
Van het klein fabrieksgebouw.

Buiten liggen duizend kleuren
Over bos en beemd gestrooid;
Buiten lokken zoete geuren,
Bloemen, die zich opwaarts beuren,
En het veld met de oogst getooid;

Binnen zijn melaatse muren,
Schrale spind,¹ en 't koehaarstof,
Noô² voor zwakken te verduren,
Opgejaagd door 't rustloos schuren,
Schept een dampkring, zwaar en dof.

Grootje is handig nog met kaarden³
Maar de vezels, duizendvoud,
Die door 't lage hutje waarden,
En die borst noch longen spaarden,
Maakten vroeg haar krom en oud.

Moeder kucht ook, doch haar wangen
Dragen een gezonde blos.
De ellen garen, opgevangen
Door het spinrad, snel van gangen,
Wikk'len uit haar hand zich los.

Roeltje kan nauw letters staam'len
En reeds is zijn baan bereid;
Schatten zal hij nooit verzaam'len,
Hij wordt, brood toeft ook de schaam'len,
Wis tot wever opgeleid.

Zou het knaapje zelfs vermoeden,
Dat het nijverheids-paleis,
Waar de stoomgetouwen spoeden,
Hem voor zulk een lot kan hoeden,
Mits hij koen daar henen reiz'?

Dikwerf zit hij lang te staren
Op de zwarte rookkolom,
Die, van verre omhoog gevaren,
Vrees en weelust bij hem baren;
Ach, hij zelf weet niet waarom!

Waarom breken ook zijn ouders
D'enge tovercirkel niet,
Die, ten baat van winkelhouders,
Hen doet gaan met kromme schouders,
Krom van ziekten en verdriet.

Roeltje, leer tevreden wezen,
Spin en weef als 't voorgeslacht;
Wie toch zal de kwaal genezen,
Die ook voor uw lot doet vrezen,
Voor 't verspillen van uw kracht?

Zal de redding droombeeld blijven?
Schoon de wever lijdt en zucht,
Schoon daar rookkolommen drijven,
Die de taal des levens schrijven
In de blauwe morgenlucht;

Eindigt nimmer 't koehaar pluizen,
Bron van vroege ouderdom;
Blijft dan 't kerkhof, vol met kruisen,
Oogst der laaggebouwde huizen,
Als getuige steeds nog stom?

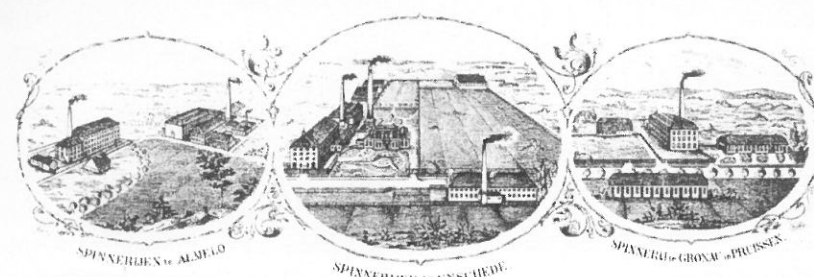
Buiten vrijheid, lucht en leven:
Binnen armoe, slavernij;
Buiten, waar de bietjes⁴ zweven,
Lief en zonnig zomertij:
Binnen nacht met stof doorweven,
Spinners, wanneer wordt gij vrij?

¹ Spind = provisiekast, -kamer.

² Noô (node) = ternauwernood.

³ kaarden = de vezels van een te spinnen stof door middel van een kaarde (een blok met ijzeren punten) ontwarren en evenwijdig leggen.

⁴ bietjes = bijtjes.

Komrij vermeldt niet waar hij het gedicht heeft gevonden. Het zou me niet verbazen als het komt uit een aflevering van Bato, gezien de persoon van Roeltje.

De lezer lijkt in het begin dichtbij Roeltje te staan: het gaat immers om zijn vader, zijn moeder en zijn grootje. Maar er komt meer en meer afstand: iemand anders stapt het gedicht binnen, voorspelt Roeltjes lot, stelt de cruciale vragen en spreekt Roeltje en de spinners expliciet toe.

In 'Spinners' maakt Westerman het weverslot extra schrijnend door het contrast met de natuur aan te zetten: het verschil tussen binnen en buiten, werk en natuur accentueren de tegenstelling tussen vrijheid en slavernij.

Wat Roeltjes vader precies weeft, weten we niet, maar zijn moeder heeft een ongezonde bezigheid: ze spint garen uit koehaar. Koehaar verzameld na het ont-haren van de huiden in de looierijen was het materiaal voor de eenvoudigste en goedkoopste tapijsoorten.

Het gedicht laat de erbarmelijke situatie van veel negentiende-eeuwse thuiswevers zien: het weversgezin moest alle zeilen bijzetten om het hoofd boven water te houden. Dat het weven slecht voor de gezondheid is, is duidelijk. Er lijkt ook geen eind te komen aan deze ellende: Roeltjes toekomst zal niet veel beter zijn dan die van zijn ouders. Nog even denkt de lezer dat de fabriek met de 'stoomgetouwen' het weverslot van Roeltje enigszins kan verzachten, maar wie Fabriekskinderen van Jacob Jan Cremer heeft gelezen, weet beter. Cremer laat in zijn rede, die hij op 11 maart 1863 voor het eerst uitsprak in het Haagse Diligentia, treffend zien dat het werk in textiel fabrieken verre van aangenaam was. Dat gold voor textiel fabrieken in Leiden en elders, voor kinderen en volwassenen. Menigeen steunde Cremers protest tegen de kinderarbeid, maar het zou nog ruim tien jaar duren voordat in 1874 het Kinderwetje van Van Houten een einde maakte aan de ergste vormen van industriële uitbuiting van kinderen.

De Enschedese Katoenspinnerij had drie bedrijfscomplexen, die circa 1860 alledrie in het briefhoofd van de spinnerij prijken.

Dubbeltje

Naar mijn idee laat Westerman zich van een weinig strijdlustige kant zien: hij noteert weliswaar de relevante vragen, maar zet niemand aan tot protest of verzet. Integendeel: in 'Roeltje, leer tevreden wezen, / Spin en weef als 't voorgeslacht' klinkt meer dan berusting de arbeider moet tevreden zijn. In zijn gedicht 'Aan den Nederlandschen werkman', in 1871 verschenen in Scheltema's serie volksvoordrachten, stelt Westerman op eenzelfde manier veel vragen, zonder de consequenties te trekken. Hij spoort de arbeider bovenal aan tot reinheid, orde, werklust en leergierigheid. Dan komt alles in de toekomst zeker goed! Ook in 'Spinners' overheersen de vragen... het antwoord blijft uit. De dichter suggereert dat wie voor een dubbeltje geboren is, nooit een kwartje zal worden.

Als het gedicht in de jaren '60 geschreven is, laat het precies zien welke ontwikkeling zich in die tijd in Nederland voltrok: de overgang van het spinnen en weven thuis naar de stoomspinnerijen en -weverijen. Bestond er in de jaren 1830-1860 nog een soort tussenvorm (het weeflokaal, waar de wevers zich verzamelden), daarna gingen meer en meer thuiswevers en -spinners in de fabriek werken. Ook daar waren de arbeidsomstandigheden vaak meer dan treurig, met een tekort aan licht en lucht, en een teveel aan stof en lawaai. Maar dat wist Roeltje nog niet...

Korrie Korevaart

Bronnen:

Portret Westerman: C.C. van de Graft, *Lot-gevallen van een Amsterdams koopmanshuis 1749-1949* (Amsterdam, 1949), p. 125.

Briefhoofd Enschedese Katoenspinnerij: *Techniek in Nederland. De wording van de moderne samenleving 1800-1890*. Dl. 3: Textiel. Gas, licht en elektriciteit. (Zutphen, 1998), p. 33.

LEIDEN AMBACHTSSTAD?

GEMEENTE DOE EENS WAT!

Nederland wentelt in welvaart, maar de consument smijt zijn geld niet blind over de balk. 'Mooie', 'exclusieve' spulletjes zijn in en ambachtelijke bedrijven kunnen die leveren. Leiden heeft al een handvol van die ondernemingen, die de aantrekkelijkheid van 'het product Leiden' vergroten. Toch zou de gemeente meer moeten doen, betogen voorzitter Ginus Nusteling van de Stichting Levend Ambacht Leiden en Fred Sengers, de voorman van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden. Volgens hen is het hoog tijd voor een bedrijfsverzamelgebouw van ambachtelijke bedrijven in de binnenstad.

Het gaat goed met de Nederlandse economie. Vrijwel iedere Nederlandse burger is er de afgelopen jaren in inkomen op vooruit gegaan en het einde is nog altijd niet in zicht. Het anders zo spaarzame volkje aan het einde van de Rijn ziet de toekomst positief tegemoet en spaart én consumeert tegelijk. De reisbranche, horeca en de leveranciers van duurzame gebruiksgoederen weten er alles van.

Anders dan in voorgaande perioden van hoogconjunctuur, leidt de grotere bestedingsruimte niet tot blinde overconsumptie. Dat heeft alles te maken met drie sociaalculturele ontwikkelingen van dit moment. De hedendaagse consument is hedonist. Hij geniet van mooie dingen; producten die er mooi uitzien, goed voelen en uitstekend voldoen, aldus de cultuursocioloog Carl Rohde. Bovendien letten steeds meer mensen op de duurzaamheid. Hoewel de financiële

bestedingsruimte groot genoeg is om producten om de haverklap te vervangen, speelt het ecologisch geweten een belangrijke rol. Jarenlange Postbus 51-campagnes hebben de wegwerpmentaliteit inmiddels omgebogen. De hedendaagse consument wil bewust omgaan met schaarse grondstoffen en afvalproblematiek. Green in wallet, green in mind. Tenslotte is er ook steeds meer behoefte aan uniciteit. De auto die je rijdt, de kleren die je draagt, de spullen om je heen, zeggen iets over jouw identiteit en dus individualiteit. Volgens de Deense futuroloog Rolf Jensen zoeken individuen steeds meer producten waarmee ze zich kunnen onderscheiden en waarmee kan dat beter dan met producten met een eigen verhaal?

Daar heeft een steeds grotere groep Nederlanders ook geld voor over. Het nastreven van hedonisme, duurzaamheid en uniciteit is geen luxeproduct voor de topinkomens en tweeverdieners. De hedendaagse 'momentconsument' bespaart op het een, om het uitgespaarde geld vervolgens ongegeneerd aan iets anders uit te geven.

Rugwind

In theorie zijn deze omstandigheden voor ambachtelijke bedrijven perfect. Eerlijkheid gebied te zeggen dat het (maat)schoenmakers, boekbinders, hoedenmakers, maatpakmakers, mandenvlechters, koffermakers en stempelsnijders momenteel niet slecht gaat. Na een lange periode van sanering die na de Tweede Wereldoorlog is ingezet en waarbij duizenden ambachtelijke ondernemingen het loodje hebben

gelegd, brengt economische groei weer rugwind voor de 'overlevers'.

Toch zijn er twee belangrijke hinderpalen die een optimaal herstel in de weg staan. Ten eerste slagen ambachtelijke bedrijven er onvoldoende in om door middel van goede promotie potentiële klanten op hun bestaan en producten te wijzen. Vaak in eigen stad is het bestaan van dergelijke bedrijven al nauwelijks bekend, laat staan op regionaal of nationaal niveau. In de meeste gevallen ontbreekt marketingkennis en voldoende budget om een goede promotie te bedrijven.

Ten tweede lijden veel ambachtelijke bedrijven onder hun geringe schaalgrootte. Huisvestingskosten drukken zwaar op de omzet. Behandeling van in- en uitgaande post en telefoonverkeer kost relatief veel tijd, evenals de boekhouding. Het vinden en opleiden van nieuw personeel is zeer moeilijk. Alle schaalvoordelen waar een groot bedrijf of keten wel van profiteert, ontbreken bij ambachtelijke bedrijven.

Bedrijfsverzamelgebouw

Voor beginnende ondernemingen of kleine bedrijven wordt dan vaak een bedrijfsverzamelgebouw opgezet om gezamenlijk schaal- en synergievoordelen te behalen. Vaak wordt gekozen voor een gebouw waarin gelijksoortige bedrijven worden samengebracht, bijvoorbeeld op het gebied van ICT, biotechnologie of marketingcommunicatie. De tijd lijkt rijp om dat ook voor ambachtelijke bedrijven te doen.

Door een groter gebouw te delen, is voor de meeste bedrijven een besparing op de huisvestingskosten mogelijk. Een centrale postkamer maakt het mogelijk elektronisch en fysiek communicatieverkeer efficiënt af te handelen. Samenwerkende ambachtelijke ondernemingen kunnen diensten als

boekhouding, accountancy, fiscaal- en juridisch advies gezamenlijk inkopen, waardoor de specifieke knowhow van die dienstverleners groeit en de kosten dalen. Klanten van het ene ambachtelijke bedrijf zijn potentiële afnemers van het andere; desgewenst in een gezamenlijke winkel aan de voorkant van zo'n complex. Met beroepsopleidingen kunnen snuffelstages bij verschillende ambachtelijke bedrijven worden opgezet, waarbij scholieren steeds twee weken een ander ambacht uitoefenen. Het vergroot de kennis van de carrièrekansen in de ambachtelijke sector en vergemakkelijkt de doorstroom van opleiding naar de arbeidsmarkt. Andersom stelt het deze bedrijven in staat kennis te maken met nieuwkomers op de arbeidsmarkt die affiniteit met en aanleg voor ambachtelijke beroepsuitoefening hebben. En last but not least kunnen gebruikers van een ambachtelijk bedrijfsverzamelgebouw gezamenlijk een promotiebeleid ontwikkelen. Een gebundeld promotiebudget maakt bijvoorbeeld een gezamenlijke website en regionale en landelijke reclame mogelijk.

Leiden Ambachtsstad

De binnenstad van Leiden zou hiervoor een uitmuntende locatie zijn. Een 'Ambachtscentrum Leiden' past uitstekend bij het historisch karakter van de Sleutelstad. Het versterkt de economische diversiteit en de aantrekkelijkheid van het winkelaanbod. Leiden krijgt er een trekker van nationale allure bij. Er is bovendien sprake van kleinschalige bedrijvigheid, zonder geluids- of andere

overlast en met nauwelijks aan- en afvoeroverlast.

In principe zijn er vele lokaties in de binnenstad waar zo'n Ambachtscentrum is te vestigen. Eén lokatie lijkt op voorhand buitengewoon geschikt: het complex van de voormalige stoom-boeken steendrukkerij Eduard IJdo, ingeklemd tussen de Kaasmarkt, Koppenhinksteeg, Hooglandse Kerkgracht en het water van de Nieuwe Rijn. Het gebouw is in het bezit van de gemeente en wacht al jaren op een nieuwe bestemming. Het bestemmingsplan voorziet in bedrijfsmatig gebruik. Per fiets, openbaar vervoer en auto uitstekend bereikbaar en in de nabijheid van parkeerterreinen (Kaasmarkt/Haarlemmerstraatgarage). Bovendien versterkt de vestiging van het Ambachtscentrum Leiden de winkelroute in het carré Haarlemmerstraat, Hooglandse Kerkgracht, Breestraat, Hoogstraat.

Om zo'n centrum een succes te maken, zijn twee voorwaarden noodzakelijk. De gemeente zal moeten investeren in de staat van het complex. Er is sprake van achterstallig onderhoud en ook de indeling/toegankelijkheid moet worden aangepast. Ten tweede zal de gemeente, desgewenst samen met partners als Stal en Stiel, moeten definiëren welke bedrijven als ambachtelijk kunnen worden aangemerkt en welke daarvan in het Ambachtscentrum welkom zijn. Vervolgens zal men actief bedrijven moeten werven om de gewenste diversiteit aan ambachtelijke ondernemingen te realiseren. En niet alleen uit Leiden, maar uit heel Zuid-Holland en in incidentele gevallen ook daarbuiten.

Om optimale synergie te bereiken is een verscheidenheid aan bedrijfsactiviteiten noodzakelijk. Het heeft immers geen zin om bijvoorbeeld alleen koffermakers te bundelen.

Economische continuïteit

Voor alle duidelijkheid: economische zelfstandigheid en continuïteit staan voorop. Het is niet de bedoeling dat er een gesubsidieerd 'openluchtmuseum' ontstaat. De ambachtelijke bedrijven die zich hier mogen vestigen hebben hun economisch bestaansrecht bewezen. De gebruikers van het Ambachtscentrum betalen gewoon huur en betalen gewoon voor alle diensten die van derden worden afgenomen. De voordelen van vestiging in het centrum bestaan uit schaalvoordelen, gemeenschappelijke promotie en het feit dat er één plek in Nederland is waar ambachtelijk gemaakte producten zijn te vinden. Het is logisch te veronderstellen dat dit een aanzuigende werking op potentiële klanten heeft. Dit alles betekent een belangrijke steun in de rug en maakt het voortbestaan van deze ondernemingen een stukje zekerder.

Toegegeven: de gemeente zou meer geld verdienen door het complex tot woonruimte te herbestemmen en er appartementen aan het water te realiseren. Daar staat tegenover dat een Ambachtscentrum Leiden de stad een unieke trekker van nationale allure geeft en bedreigde bedrijfstakken de kans geeft opnieuw te bloeien.

Ginus Nusteling
Fred Sengers

ADVERTENTIE

Stijlvol congresseren en recipiëren in een academische ambiance.

Dat kan in het
ACADEMIEGEBOUW
van de Universiteit Leiden

Al meer dan 400 jaar is het Academiegebouw aan het Rapenburg het hart van de oudste universiteit van Nederland. Het gebouw bevat zalen en zaaltjes, die gebruikt kunnen worden voor congressen en representatieve doelen. Het Groot Auditorium is bij uitstek geschikt voor lezingen, er is een congreszaal met vergaderfaciliteiten en er zijn diverse grote en kleine zalen beschikbaar als vergaderruimte en cursuslokaal. Tevens is er een sfeervolle receptieruimte. Allerlei soorten van audiovisuele ondersteuning zijn mogelijk. Voor catering kan eveneens worden gezorgd, van receptie tot koud buffet of zelfs diner.

Voor reserveringen en bezichtigingen vooraf:
Manager Academiegebouw, tel. 071-5277203/ 5273110.
Schriftelijke aanvragen/informatie:
Bedrijfsbureau, Postbus 9500, 2300 RA Leiden.

ERFGOEDHUIS OPENT DEUREN

IN RIJNLANDSHUIS

Het eind 1999 opgerichte Erfgoedhuis Zuid-Holland is sinds 1 juni gevestigd in het Rijnlandshuis aan de Breestraat. Van daaruit steunt dit samenwerkingsverband van een aantal culturele instellingen iedereen die zich op een of andere manier met cultureel erfgoed in de provincie bezighoudt. Het Erfgoedhuis rekent ook industrieel erfgoed tot haar interessegebied. De voornaamste subsidiegever van de instelling is de Provincie Zuid-Holland.

Bezoekadres:
Breestraat 59, Leiden
Tel. 071-5133739
Fax. 071-5134144
E. secr@erfgoedhuis-zh.nl

Postadres:
Postbus 11187
2301 ED Leiden

STIELZMONUMENT

De tijd dat rokende schoorstenen en stampende fabrieksmachines het beeld van Leiden als industriestad bepaalden, ligt nog niet zo ver achter ons. Veel oude fabrieken, werkplaatsen en andere bedrijfspanden zijn in hoog tempo gesloopt. De overgebleven monumenten van bedrijf en techniek worden in de rubriek 'Monument' in de schijnwerpers gezet. In de zevende aflevering beperkt Wibo Burgers zich niet tot één monument, maar presenteert hij een selectie uit 199 kersverse rijksmonumenten.

NIEUWE RIJKSMONUMENTEN VAN BEDRIJF EN TECHNIEK IN LEIDEN

Met de 199 kersvers tot rijksmonument verklaarde panden is Leiden de derde monumentenstad van ons land geworden. Tot die 199 Leidse nieuwkomers op de rijksmonumentenlijst behoort natuurlijk een flink aantal monumenten van bedrijf en techniek, die wij hieronder bekijken.

Een van de meest opvallende nieuwe rijksmonumenten is zonder enige twijfel het warenhuis van Vroom & Dreesmann aan de Aalmarkt, in het midden van de jaren dertig gebouwd naar een ontwerp van J. van der Laan. Pikante bijzonderheid is dat het nieuwe rijksmonument zich bevindt in het gebied, waarvoor belangrijke nieuwe stedenbouwkundige ontwikkelingen in de maak zijn.

Tot de 199 behoort ook de voormalige dekenfabriek Scheltema op de hoek van de Oude Singel en de Marktsteeg. Dit karakteristieke pand is enige tijd geleden bestemd voor de uitbreiding van het museum De Lakenhal. Scheltema was hier gevestigd van 1817 tot 1958. De karakteristieke voorgevel moet van ongeveer 1880 dateren.

Ook deze keer heeft een van Leidens talrijke pakhuizen de status van rijksmonument gekregen. Het is het pand aan Nieuwe Rijn 71. Waarschijnlijk is dit voormalige pakhuis rond 1860 gebouwd.

Uitverkoren als rijksmonument is verder het vroegere Depot der Zuidhollandsche Bierbrouwerij aan de Nieuwe Rijn 82, daterend van 1894. In de achtertuin van dit pand bevindt zich nog een monumentale koeltoren, gebruikt als bewaarplaats van ijs. In het pand is nu een architectenbureau gehuisvest.

Bruggen

Onder de nieuwe rijksmonumenten bevinden zich ook twee bruggen: de

Blauwpoortsbrug, tussen de Morsstraat en de Haarlemmerstraat, en de Grote Havenbrug bij het Havenplein.

De Blauwpoortsbrug (die van 1910 dateert) bevindt zich op een plaats waar al sinds 1350 bruggen liggen. De Blauwpoortsbrug ontleent zijn naam aan de vroegere stadspoort die uit blauwe

De watertoren aan de Hoge Rijndijk. Dit 29,5 meter hoge gebouw is in 1908 ontworpen door W.C. van Manen, in samenwerking met S. de Clercq.

Foto Wibo Burgers

hardsteen was opgetrokken.

De Grote Havenbrug, nu ook rijksmonument evenals het bijbehorende brugwachterhuisje en het trafohuisje annex urinoir, is in de jaren 1929-1930 gebouwd in de stijl van de Amsterdamse School naar een ontwerp van G. van der Mark. Het is een rolbasculebrug, het contragewicht voor het openen van de brug bevindt zich in een kelderruimte.

Ook de watertoren krijgt het blauwe

schildje van het rijksmonument. Deze toren is in 1908 gebouwd naar een ontwerp van W.C. van Manen. De toren, al geruime tijd buiten gebruik, is opgetrokken uit een constructie van gewapend beton met rondom velden van oranje gekleurde baksteen. Het is nog steeds niet bekend welke bestemming het gebouw krijgt. Aanvankelijk werd gedacht aan appartementen in de toren. Verder is nu ook tot rijksmonument verheven het voormalige gebouw van het Leidsch Dagblad aan de Witte Singel, een magnifieke schepping van architect Dudok uit 1916-1917 in de stijl van de Amsterdamse School.

Winkelpanden

Als afsluiting nog enkele fraaie Leidse winkelpanden, die heel terecht zijn uitverkoren voor de rijksmonumentenlijst. Allereerst twee panden aan de Breestraat. Op nummer 65 vinden we het gebouw van de vroegere handel in fijne vleeswaren van C. Noack, daterend van ongeveer 1900. Nu is in dit pand in Art Nouveau-stijl de firma De Slegte gevestigd. Het tweede pand aan de Breestraat bevindt zich op nummer 52, de vroegere boekwinkel van Van Kloeten, tot stand gekomen in de jaren dertig van de afgelopen eeuw. De architectuur van het pand doet denken aan het Hilversumse raadhuis van Dudok.

Verder heeft rijksbescherming verkregen het uit 1939 daterende winkelcomplex aan Het Gangetje 2-14/Hogewoerd 2-4 met daarboven woningen, gebouwd op de plaats waar voordien de Nutrix-fabriek stond. Het stempel van rijksmonument werd ten slotte geplaatst op het winkelpand Maarsmansteeg 8: het opvallende winkelpand van de architecten Jesse en Fontein, gebouwd in 1905. Eertijds was hier het mantelmagazijn Bruns & Ankerman gevestigd.

Wibo Burgers

ROERENDE GOEDEREN

HYDRAULISCHE SMEEDHAMER TRILT

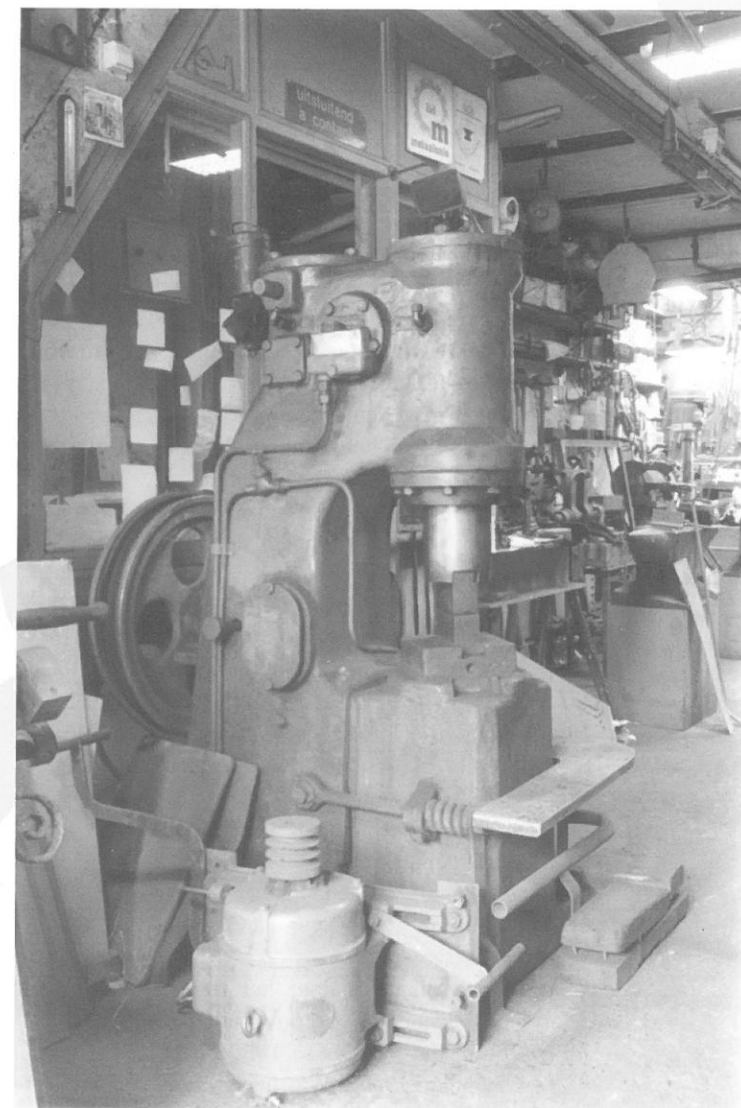
SERVIEZEN DE KAST (NOG NIET) UIT

Kijken naar de geschiedenis van industrie en ambacht blijft voor veel mensen beperkt tot een blik op de buitenkant van voormalige fabrieken en werkplaatsen. Achter die vaak fraaie gevels werkten vaklieden met apparaten die vaak zelf bijna een kunstwerk waren. In deze rubriek bekijkt Herman Joustra die installaties en hij laat mensen aan het woord die ermee werkten. De eerste aflevering van deze serie gaat over een hydraulische smeedhamer.

Echt antiek is hij nog niet, de hydraulische smeedhamer die op dit moment in de smederij van Sjaak van de Geijn aan de Oude Varkenmarkt staat. Maar piepjong is hij nou ook weer niet. Bovendien is de smeedhamer ontelbare malen gebruikt, in de inmiddels verdwenen orthopedische Anna-Kliniek in de Mezenstraat. De smeedhamer, van het Franse merk Bêché, stond daar vanaf 1946 te draaien. De instrumentmakers maakten er onder

ondersteunen."

„Dat is belangrijk, zeker als de mensen zwaarder zijn. En dat was vroeger volgens mij het geval. En die dingen moesten natuurlijk ook een poosje meegaan. Nadeel van de hamer was wel, dat hij een enorme herrie maakte. Maar lastig of niet, het werken met de hydraulische smeedhamer bood zeker voordelen. Zo'n hamer levert natuurlijk veel meer PK's dan het handje. Met de hand zou je

tien keer zo lang bezig zijn."

Na het opdoeken van de Anna-Kliniek kwam de hamer uiteindelijk terecht in de smederij van Sjaak van de Geijn aan de Oude Varkenmarkt. Volgens de smid is het een prachtmachine. „Het smeden op zich is een heel arbeidsintensieve handeling. Het werk dat je kunt verzetten met een hamer in je hand heeft een bepaalde marge. Met deze smeedhamer kun je meer productie maken. Met zo'n hamer word je niet moe. Want vergis je niet. Smeden is zwaar werk. Als je veel moet smeden, is dat zwaarder dan topsport. Zeker als je hard staal gebruikt, met een hoog koolstofgehalte. Met deze hamer krijg je een extra dimensie in het smeden, je kunt veel dikker staal smeden. En hij smeedt mooier uit, met natuurlijker vormen."

De smid gebruikt de machine echter nog niet, hoe graag hij dat ook zou willen. Vanwege het al eerder genoemde nadeel

„Ik heb wel eens met zo'n hamer gewerkt, alleen niet met deze. Nou, de hele vloer trilde mee. Ik droom ervan om hem nog een keer aan te sluiten. Maar ja, dat zal niet zo snel gebeuren. Ik loop liever niet het risico dat ik hoor dat het servies tien huizen verderop de kast uittrilt."

Herman Joustra

De hydraulische smeedhamer, vroeger in gebruik bij de Anna-kliniek voor het maken van orthopedische hulpmiddelen, nu geSTALd in de ambachtelijke smederij aan de Oude Varkenmarkt. Smid Sjaak van de Geijn: „Met deze smeedhamer kun je meer productie maken, word je niet moe. Maar als je zo'n ding aanzet, trilt de hele vloer mee."

Foto Niek Bavelaar

Heike Kamerlingh Onnes, doctor Diepvries.

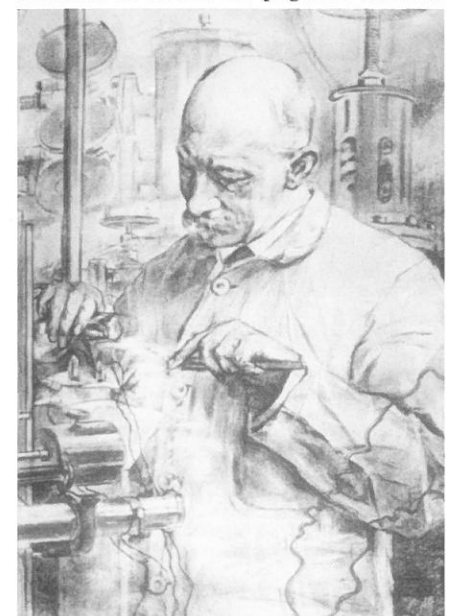
BIBBEREN OP HET STEENSCHUUR

Jarenlang woonde ik op het Steenschuur, een van de mooiste plekjes van Leiden. Schuin vanuit mijn raam kijkend kon ik aan de overzijde van het water het Kamerlingh Onnes Laboratorium zien. 'Zien' is misschien wat optimistisch uitgedrukt, want het fraaie gebouw werd steeds verder aan het oog onttrokken door woeste bossages.

Kamerlingh Onnes was een natuurkundige die ergens aan het begin van de eeuw in dat laboratorium de laagste temperatuur ooit had weten te bereiken. Daar was toen even 'het koudste plekje op aarde'. Dat was zo ongeveer alles wat ik wist over die plek en die persoon, maar recentelijk heb ik mijn kennis aardig kunnen uitbreiden.

Dat gebeurde aan de hand van het boekje 'Doctor Diepvries. H. Kamerlingh Onnes (1853-1926)', waarin auteur Marco Daane een beknopte levensbeschrijving geeft van de bekende natuurkundige en Nobelprijswinnaar (1913). Het is op A7 formaat (8 bij 11,5 centimeter) letterlijk een klein boekje, uitgegeven door Leiden Promotie VVV als deel 4 in de serie Leidse verhalen.

'Klein' slaat overigens alleen op het formaat. In slechts 80 pagina's weet de

Heike Kamerlingh Onnes in zijn laboratorium.

Tekening: Menso Kamerlingh Onnes, 1903.

auteur een helder beeld te schetsen van zijn hoofdpersoon en zijn prestaties. Het is zeker een prestatie van de auteur dat hij ogenschijnlijk moeilijke natuurkundige begrippen en processen voor de leek - en daar rekent schrijver dezes zich nadrukkelijk toe - kort en bondig begrijpelijk uitlegt.

Een bespreking van een biografische schets als deze ontaardt al snel in een beknopte samenvatting van de inhoud. Daarmee zou ik echter zowel de auteur als de hoofdpersoon van het boekje onrecht doen. In de beperkte ruimte die hij tot zijn beschikking had, weet Daane van een intrigerende figuur een beeld te schetsen dat uitnodigt tot verder lezen. Meer kun je van een uitgave in deze opzet niet verwachten.

Geen samenvatting dus, maar de verleiding om aardige anecdotes hier te herhalen kan ik niet weerstaan. Zo blijkt de veel gelauwerde man die zijn studie magna cum laude afrondde ook wel eens behoorlijk te hebben misgekleund. In 1901 ontving hij een sollicitatiebrief van ene Albert Einstein, die hij onbeantwoord liet. Later zouden de twee elkaar overigens wel weten te vinden.

Voorts ontkende Onnes de supergeleiding, maar zonder het grote belang daarvan in te zien, zo weet Daane aannemelijk te maken. Verder was het eigenlijk niet de grote geleerde zelf, maar zijn assistent Holst die deze ontdekking deed. Hoewel Onnes in zijn wetenschappelijke publicaties vaak de namen van zijn medewerkers vermeldde, bekruipt de lezer - althans deze lezer - toch het gevoel dat de grote geleerde zijn assistenten niet altijd het volle pond gaf voor hun bijdragen.

Wat is er voor 'gewone' Leidenaren zo boeiend aan dit boekje? Niet dat de hoofdpersoon eigenlijk gewoon 'Onnes' heette, maar misschien wel dat van hem de uitspraak komt 'van meten tot weten'. Van meer belang echter lijken mij de sporen die hij tot de dag van vandaag in Leiden heeft nagelaten.

In de eerste plaats is daar het fraaie, naar hem vernoemde gebouw aan het Steenschuur, dat verrees in 1859 en in 1932 zijn naam kreeg. Wie heeft nooit

in het Van der Werffpark liggen luieren en genoten van dit fraaie gebouw er tegenover? Een gebouw waar ook later beroemde wetenschappers werkten, zoals de eerder dit jaar op 90-jarige leeftijd overleden H.B.G. Casimir. Diezelfde Casimir riep vorig jaar in dit blad nog op tot behoud van het Kamerlingh Onnes-laboratorium, een oproep die inmiddels bij plaatselijke bestuurders gelukkig gehoor heeft gevonden.

Verder mag de tegenwoordig nog steeds toonaangevende Leidse Instrument-makersschool als een van Onnes' blijvende verdiensten niet onvermeld blijven. Niet alleen als wetenschapper, maar ook als fondsenwerver en organisator was Kamerlingh Onnes een kei.

Voor zijn assistenten die bekend stonden als 'de blauwe jongens' (naar de kleur van hun overalls) richtte hij een opleidingsinstituut op dat tegenwoordig nog in het hele land grote faam geniet. Recentelijk verliet deze school haar foeilijke jaren-zestig-aanbouw aan de achterzijde van het lab, voor een locatie elders aan de rand van de stad.

Een 'goede' recensie schijnt niet compleet te zijn als er niet wat kritiek wordt geleverd. Ik zal me niet onttrekken aan dit vormvereiste en enige punten en komma's kritisch beschouwen. De auteur is Neerlandicus, dus mag van hem een vlekkeloos gebruik van de Nederlandse taal worden verwacht. Toch schrijft hij op pagina 58 'zorgen voor', waar 'veroorzaakt' op zijn plaats zou zijn.

Ook de lakmoesproef voor het 'echte Leienaarschap' doorstaat Daane niet. Op pagina 28 schrijft hij 'de' Steenschuur, terwijl elke 'echte' Leidenaar weet dat de auteur hier 'het' had moeten schrijven. Overigens doet Daane het op pagina 79 wel goed. Overigens gebiedt de eerlijkheid mij te zeggen dat ik dit ook niet had geweten als ik niet jaren aan die fraaie sloot gewoond had. Maar dat terzijde.

Ik moet tot slot bekennen dat de auteur mij het boekje cadeau deed bij mijn verjaardag. Gelukkig maar, want anders had ik het misschien te laat gekocht om er in dit blad nog aandacht aan te kunnen besteden. Nogmaals, het is klein. Maar het is een klein prachtboekje!

Eric Jan Weterings

STIELZAKEN

De rubriek StielZaken geeft informatie over de activiteiten van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel).

STRIJD ONTBRAND OVER MONUMENTEN-STATUS FABRIEK HET KAASMERK

Fabrieksdirecteur maakt Stiel verwijten

Blijft de fabriek van de stichting Het Kaasmerk aan de Roomburgerweg, belangrijk bouwwerk uit 1927 in de stijl van de nieuwe zakelijkheid, behouden voor Leiden? Die vraag is aan de orde nu tegen het voorstel van Stiel om de fabriek op de gemeentelijke monumentenlijst te zetten, verzet is gerezen. De Leidse monumentencommissie zal in eerste aanleg een onderzoek instellen of de fabriek beschermwaardig moet worden geacht.

De Taakgroep Selectie van Stiel, die potentiële monumenten voordraagt bij de gemeentelijke monumentencommissie, heeft vorig jaar voorgesteld om de fabriek, ontworpen door de Heemstedse architect Stapenséa, op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen. De fabriek is gebouwd in de stijl van de nieuwe zakelijkheid, aldus het voorstel van Stiel, en is daarmee een van de weinige overblijfselen van het Nieuwe Bouwen in Leiden nadat in 1976 het Van Nelle-

gebouw in Leiden werd afgebroken. Dat is een misgreep van zo'n formaat geweest dat er in Leiden nog steeds het laatste woord niet over is gesproken. Zelfs in deze dagen wordt nog herbouw van dit illustere pand van het architectenduo Brinkman & Van der Vlugt bepleit.

Het belang van de fabriek van Het Kaasmerk werd nog eens geïllustreerd bij de opening van een fietsroute, waarin de nog maar weinige overblijfselen van de Stijl en het Nieuwe Bouwen in Leiden voorkomen. Daarin is ook de fabriek van Het Kaasmerk opgenomen, een zeer functioneel gebouw, dat in de jaren twintig is opgetrokken uit blokvormige delen. De meeste blokken bestaan uit slechts één bouwlaag, waardoor de fabriek een horizontaal karakter heeft dat nog eens extra wordt geaccentueerd door de platte daken en de overstekken. Om het geheel niet een-tonig te maken, zijn enkele verticale elementen toegevoegd, zoals de ingangspartij en de hoge schoorsteen. Alleen aan de achterzijde doorbreekt

Het in 1926/27 door G. Stapenséa ontworpen gebouw van Het Kaasmerk aan de Roomburgerweg. Stichting Het Kaasmerk produceert sinds 1918 kaasmerken, die als waarborg dienen voor de kwaliteit van kaas.

Foto Wibo Burgers

een zaagtand-dak de blokvormige structuur.

Zorg

Bij de presentatie van de fietsroute op zondag 21 mei gaf voorzitter Rein de Waal van het Rijnlands Architecten Platform uiting aan zijn zorg over het voortbestaan van de fabriek naar aanleiding van een discussie in de vergadering van de Leidse monumentencommissie, enkele dagen eerder.

Het verzet tegen het voorstel van Stiel om de fabriek op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen komt van directeur M. Stuit van Het Kaasmerk. De directeur vindt plaatsing op de lijst strijdig met het bedrijfsbelang. Hij meent dat het pand als monument minder waard zal zijn. Een nieuwe behuizing voor Het Kaasmerk is in overweging, zo bleek uit het betoog van de heer Stuit tijdens de vergadering van de monumentencommissie. De directeur denkt dat er geen interesse zal zijn van andere bedrijven voor het pand aan de Roomburgerweg, dat omringd is door woningbouw. En in die redenering komt men dan uit bij sloop van het waardevolle fabriekspand ten behoeve van de bouw van ongetwijfeld prijzige woningen aan de waterkant.

Overigens zou het bij een verhuizing van Het Kaasmerk niet zo moeilijk zijn een nieuwe bestemming voor het fraaie fabrieksgebouw te vinden, aldus Stiel-voorzitter Fred Sengers. Leiden heeft behoefte aan een bedrijfsverzamelgebouw voor beginnende (ict)-ondernemingen en daar zou de fabriek zich uitstekend voor lenen.

Directeur Stuit zei ook ten overstaan van de monumentencommissie dat Stiel het voorstel om de fabriek tot monument te verklaren 'achter zijn rug' heeft gedaan, waarbij hij ook nog werd bijgevallen door een van de commissieleden.

Aanval

Stuit ging bij zijn aanval op Stiel gemakshalve voorbij aan het feit dat de Taakgroep Selectie van Stiel volledig onafhankelijk is en aan niemand verantwoording schuldig is. In de jarenlange praktijk van deze werkgroep van Stiel, die het industriële erfgoed van Leiden heeft beschreven en voorstellen heeft gedaan aan de monumenten-

(Kaasmerk monument? - vervolg)

commissie, heeft zich tot op heden nimmer een dergelijke situatie voorgedaan. Namens de Taakgroep Selectie werd de aantijging van de directeur dan ook met kracht van de hand gewezen. Daarna veegde voorzitter W. Eggenkamp van de monumenten-commissie de discussie van tafel. Het gaat om zaken waarmee de commissie niet van doen heeft, zo zei hij. De commissie beoordeelt of het pand beschermwaardig is en adviseert het college van B. en W., dat uiteindelijk beslist.

Volgens Stuit zijn er in de loop der jaren nogal wat wijzigingen in het pand aangebracht. Dat lijkt welhaast onontkoombaar in tachtig jaar. Deze kwestie zal echter bij het nadere onderzoek worden bekeken, zo meldde de voorzitter van de Leidse monumentencommissie. Veel belangrijker is de vraag is of het monumentale gebouw van Het Kaasmerk behouden zal kunnen blijven. Stuit heeft verklaard dat hij zich met alle middelen zal verzetten tegen plaatsing van het gebouw op de monumentenlijst. Daarmee zou de weg naar sloop kunnen worden ingeslagen. Daarom is het zaak dat belanghebbenden als Stiel en het platform van architecten en monumentenorganisaties gezamenlijk stelling gaan nemen tegen een dergelijke funeste gang van zaken. Bespaar Leiden een nieuw échec als met het Van Nelle-gebouw in 1976, zou het motto kunnen zijn.

Wibo Burgers

STIEL KRIJGT NEM-ARCHIVALIA

Stiel bezit sinds kort archiefmateriaal van de NEM, de Nederlandse Electrolas Maatschappij. De 37 archiefdozen, enkele drukclischés en een ordner zijn een geschenk van Stiel-donateur N. Fokker. De jarenlang aan de Vijf Meilaan gevestigde NEM was een in 1929 opgericht dochterbedrijf van de HCG, de Hollandse Constructie Groep. HCG vertrok in 1990 uit Leiden, waarna NEM enige jaren later de productievevestiging verhuisde naar het Groningse Scheemda.

FIEN-SYMPOSIUM IN TEKEN REVITALISERING

BEDRIJFSTERREINEN

Oude bedrijfsterreinen nieuw leven inblazen, dat was het onderwerp van het symposium dat de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland (Fien) medio mei in samenwerking met de Stichting Industrieel Erfgoed Deventer (Fied) organiseerde. Ook Stiel is aangesloten bij deze organisatie.

Deventer was een passende lokatie voor zo'n symposium, gezien de grootschalige herinrichting van de Raambuurt en de aanstaande revitalisering van het bedrijventerrein Bergweide in de Koekstad. In de Raambuurt is veel oude industrie gesaneerd om ruimte te maken voor woningbouw, maar belangrijk industrieel erfgoed is gespaard gebleven en krijgt een nieuwe functie. In de Bergweide zal de komende jaren flink worden geïnvesteerd om het bedrijventerrein aan de eisen van deze tijd aan te passen. Een deel wordt vrijgemaakt voor woningbouw, waarbij twee historische graansilo's behouden blijven en een nieuwe functie (appartementen en horeca) krijgen.

Peter Nijhof, coördinator industrieel erfgoed en wederopbouw van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, pleitte voor meer wetenschappelijk onderzoek naar industrieterreinen en zogeheten quick scans van de industrieel-archeologische waarde van terreinen, om dit aspect bij integrale planvorming mee te kunnen wegen. Behalve de overheid zelf, kunnen ook lokale organisaties op het gebied van industrieel

erfgoed hierin een rol spelen, aldus Nijhof.

Maar uiteindelijk hangt veel, zo niet alles af van de opstelling van lokale politici. Nijhof noemde het voorbeeld van het De Hoop-pakhuis in Doesburg, dat ondanks het inzicht dat dit gebouw behoudenswaardig was, toch aan de slopershamer prijs werd gegeven. Nijhof: "Als je de verkeerde bestemming zoekt bij 'n gebouw, blijkt al snel dat het niet kan. Vervolgens denkt men dat er niks kan en wast iedereen zijn handen in onschuld." Ook Koos Havelaar (Stichting Haags Industrieel Erfgoed) kwam ondanks een intensieve lobby van een koude kermis thuis. SHIE had zich ingezet om de waarde van het industrieel erfgoed van het Laakhavenkwartier in kaart te brengen. De Haagse plannenmakers zijn vrijwel volledig aan de adviezen van SHIE voorbijgegaan en behalve een hergebruikte dakconstructie is van het meer dan honderd jaar oude industriële verleden niets overgebleven. Momenteel wordt geprobeerd twee historische kranen te restaureren en een nieuw plekje aan de waterkant te geven. Maar het ziet er naar uit dat ondanks de miljoenen investeringen in het gebied, het waarschijnlijk niet lukt voldoende geld bij elkaar te brengen om de oude werkpaarden te behouden. Met veel gevoel voor understatement noemde Havelaar het eindresultaat dan ook "nogal magertjes".

Fred Sengers

fabrikaat deel 2', dat in 1999 door Stiel werd uitgegeven. In hoeverre het door Fokker beschikbaar gestelde materiaal nieuw licht werpt op de historie van de eens toonaangevende Leidse metaalindustrie is nog niet duidelijk. "Wil er nog iemand een boek schrijven?", vroeg een bestuurslid van Stiel zich af in een intern memo naar aanleiding van de komst van de nieuwe archivalia. Liefhebbers kunnen zich melden bij het secretariaat van de stichting.

Eric Jan Weterings

STIELZAKEN

VRIJWILLIGERS

GEVRAAGD !

Bedrijfsarchieven

Recentelijk verwierf Stiel een archief met verslagen van de ondernemingsraad van HCG. Dit voormalige Leidse metaalbedrijf is opgegaan in het in Rijswijk gevestigde concern HBG. Verder ontving de stichting foto's en enige losse andere archivalia. Dat gebeurde min of meer toevallig, omdat een Stiel-donateur deze spullen thuis had staan (zie pag. 16). Incidenteel krijgt Stiel wel vaker (delen van) bedrijfsarchieven aangeboden. Vaak gebeurt dit min of meer toevallig en via via. Veel ondernemingen hechten weinig waarde aan hun archief, dat dan ook vaak in de afvalcontainer terecht komt. Stiel roept daarom lezers van dit blad op alert te zijn en ingeval zij weet hebben van een bedreigd bedrijfsarchief de stichting te waarschuwen.

Stiel-bestuurder Joop Gijsman wil met een werkgroepje deze archieven gaan verzamelen en - voorzover reeds beschikbaar - inventariseren om ze voor verder onderzoek toegankelijk te maken. Het is de bedoeling om dit materiaal daarna onder te brengen bij het Gemeentearchief.

Gaarne reacties naar:

Joop J. Gijsman

Hogewoerd 125, 2311 HK Leiden.
071-5125877, e-mail: joopgijs@hetnet.nl

Winkelpuien

De Stichting Industrieel Erfgoed Leiden gaat winkelpuien in de Leidse binnenstad inventariseren. Doel is om een wandelroute uit te zetten en - op termijn - een publicatie uit te brengen. Coördinator van het project Wibo Burgers zoekt nog mensen die op een of andere manier een bijdrage willen leveren.

Gaarne reacties naar:

Wibo Burgers

De Fruittuinen 70, 2132 NZ Hoofddorp.
Tel. 023-5632725, Fax. 023-5632330,
e-mail: wibo.burgers@wxs.nl

EJW

REEKS PANDEN VRIJWEL ZEKER OP

MONUMENTENLIJST

Het Leidse stadsbestuur heeft andermaal besloten een aantal panden op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen. In alle gevallen betreft het door Stiel voorgedragen gebouwen, die vervolgens een positief advies van de gemeentelijke monumentencommissie kregen.

De tot monument 'gepromoveerde' panden zijn:

- * de watergasfabriek aan de Langegracht,
- * de vuilverbranding, eveneens aan de Langegracht,
- * de trafohuisjes aan de Warmondweg, de Houtlaan, Formosastraat hoek Lombokstraat en Driftstraat hoek Atjehstraat,
- * het vroegere pand van Clos & Leembruggen aan de derde Binnenvestgracht.

Verder heeft de gemeentelijke monumentencommissie besloten een positief advies te geven over de beschermwaardigheid van de schoorsteen van wasserij De Arend aan de Herensingel. Na ampel beraad besloot de commissie daarin de omringende bebouwing niet mee te nemen.

Zoals bekend, ligt de uiteindelijke beslissing over plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst bij B en W. Die wijken echter slechts bij hoge uitzondering van de adviezen van de monumentencommissie af.

Wibo Burgers

De achterzijde van het vroegere pand van Clos & Leembruggen aan de Maresingel volgt de bocht in de Vestwal.

Foto Wibo Burgers

Correctie:

GEGEVENS STICHTING AALMARKT

Als gevolg van enige technische onvolkomenheden is in het vorige nummer van Stiel informatie weggevallen bij een artikel over de Stichting Aalmarktgebied. Excuses daarvoor. Hier volgen alsnog de essentialia van de stichting:

Secretariaat:

Olmenrode 18
2317 BR Leiden

Redactieadres nieuwsbrief:

Maredijk 66
2316 VN Leiden

Woordvoerders:

Peter Cambier (tel.: 071-5220340, e-mail: cambier.vandermeer@planet.nl);
Rob Onel (tel.: 071-5143476).

LEZERSREACTIES

Ook Leidse drumband in slachthuis

"Wat een prachtverhaal in de vorige Stielz over meesterslachter Riethoven. Het bracht bij mij weer allerlei herinneringen boven aan vroeger.

In de jaren 1949-1953 repeteerde ik bijna elke week in hallen van het slachthuis met drumband Concordia. Misschien is er later ook nog wel gerepeteerd, maar daar was ik niet meer bij omdat ik in 1953 in militaire dienst moest.

Het gebeurde heel vaak dat er eerder op de dag een noodslacht was geweest aan de Pasteurstraat. Dan stonden we ons nummertje te blazen tussen de kadavers aan de haken. Vaak liep het bloed er nog uit, dan moest je uitkijken dat je niet in de plassen op de grond stapte.

Verbaasd waren we daar niet eens over, je bent jong en je staat niet zo snel ergens van te kijken. Later dacht ik nog wel eens 'dat was toch een rare toestand'. Je moet dat ook in de tijd zien. Het waren de jaren na de oorlog, iedereen was hard aan het werk, de schouders moesten er onder. 's Avonds had je je ontspanning, ging je lekker muziek maken en dan keek je niet

op een geslachte koe meer of minder.

De harmonie van Concordia oefende in die jaren in de kantine van scheepswerf Boot in de Sumatrastraat. Toen dacht je weleens dat ze daar op een mooie plek zaten, maar achteraf had ik de ervaring in het slachthuis niet graag gemist. Muziek maken tussen kadavers: kom daar vandaag de dag nog eens om!"

Leiden, Nico Ravensbergen

Op de foto (uit de Leidsche Courant): de jonge Nico Ravensbergen (met trompet onder de arm) in legeruniform tijdens de 3 Oktober-optocht van 1953, ter hoogte van de Hartebrugkerk. "In die tijd was je nog verplicht om altijd je uniform te dragen, dus toen ik tijdens m'n verlof werd gevraagd om mee te lopen met de optocht, zat er niets anders op dan in het groen tussen de Concordia-pakken mee te lopen."

Positief bericht via e-mail:

"Hallo,

De Industrieel Erfgoed Club is een initiatief van mijzelf om foto's uit te wisselen over Industrieel Erfgoed. Daar toe plaats ik regelmatig foto's, door mijzelf gemaakt en uit boeken uit mijn boekenkast. Gewoon even kijken zonder er zelf wat op te zetten is natuurlijk ook mogelijk. Deze maand zijn er weer nieuwe foto's geplaatst en wel prentbriefkaarten uit het begin van de eeuw uit het boek 'Een groet uit Noord-Holland'. In dit boek staan naast prentbriefkaarten van huisjes e.d. ook nogal wat prenten van industrie en spoor.

Het adres is : <http://net.clubs.nl/IndustrieelErfgoed>

Kom eens kijken en word (gratis) lid en je wordt op de hoogte gehouden van wijzigingen in het aanbod.

Met vriendelijke groet,

Verto blijft gemoederen bezighouden

In Stielz 1/2000 verscheen een kort artikel over staalkabelfabriek Verto, onder meer gevestigd in Leiderdorp. Voormalig lid van de Raad van Bestuur C. Gudde plaatst daar kritische kanttekeningen bij. Hieronder een klein citaat uit de brief; het origineel is in te zien in het Stiel-archief bij het Gemeentearchief Leiden.

"Geachte heer Weterings,

Het is toch wel heel erg jammer dat de verhalen over de geschiedenis van het staalkabelbedrijf in Leiderdorp maar niet kunnen uitkomen boven het niveau van een plaatselijk blaadje. Hoewel uw tijdschrift de pretentie heeft geschiedenis vast te leggen, wordt toch een van de belangrijkste grondregels naar werkelijke feiten met voeten getreden en wordt maar nagepraat en zelfs zonder nadenken overgenomen wat ergens in de dagbladers verschijnt. (...)"

Naschrift van de redactie:

U schreef dat de 'werkelijke feiten' ontbreken, waardoor Stielz 'maar niet kan uitkomen boven het niveau van een plaatselijk blaadje'. En er 'wordt maar nagepraat en zelfs zonder nadenken overgenomen wat ergens in de dagbladers verschijnt.'

De bron voor de informatie is evenwel het Algemeen Nederlands Persbureau (ANP), waarop dit 'plaatselijk blaadje' zich meende te mogen baseren zonder zelf het verslag van de curatoren in te duiken.

Overigens was een heldere bronvermelding bij het stukje wel op zijn plaats geweest.

DE WERELD OM JE HEEN.

Leidsch Dagblad

Rooseveltstraat 82, 2321 BN Leiden, tel. (071) 535 63 56

architecten

AIV B.V.
ingenieurs

Postbus 32056
2303 DB LEIDEN
Amphoraweg 5
2332 ED LEIDEN
tel.: (071) 531 33 25
fax.: (071) 531 83 74

Het Motorhuis
Bewijst het verschil!
OPEL
Vondellaan 80, Leiden, tel. 071 - 535 18 00. www.motorhuis.nl

museum

. naturalis

Darwinweg
Leiden

open dinsdag t/m zondag
12.00 - 18.00 uur
telefoon 071-568 76 00

dichter bij de natuur

Wie biedt u

de basis voor
uw beslissingen?

Research voor Beleid Holding

sinds 1979

Belt u voor meer informatie (071) 525 37 37 of
kijk op <http://www.rvbh.nl>

"J. Zierikzee"
maatschoenmakerij

H.P.H. NUSTELING
BAKKERSTEEG 3
2311 RH LEIDEN Tel.: 071-5131156

maatschoenen op het net?

www.maatschoenen.nl